

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MUZEYİ

ISSN 2522-4808 (Print)
ISSN 2702-0034 (Online)

RİSALƏ

Elmi araşdırmalar jurnalı

1-2022(22)

Bakı – “Elm və təhsil” – 2022

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
Elmi Şurasının 14 iyun 2022-ci il tarixli (protokol № 6)
qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:
Rafael Hüseynov,
akademik

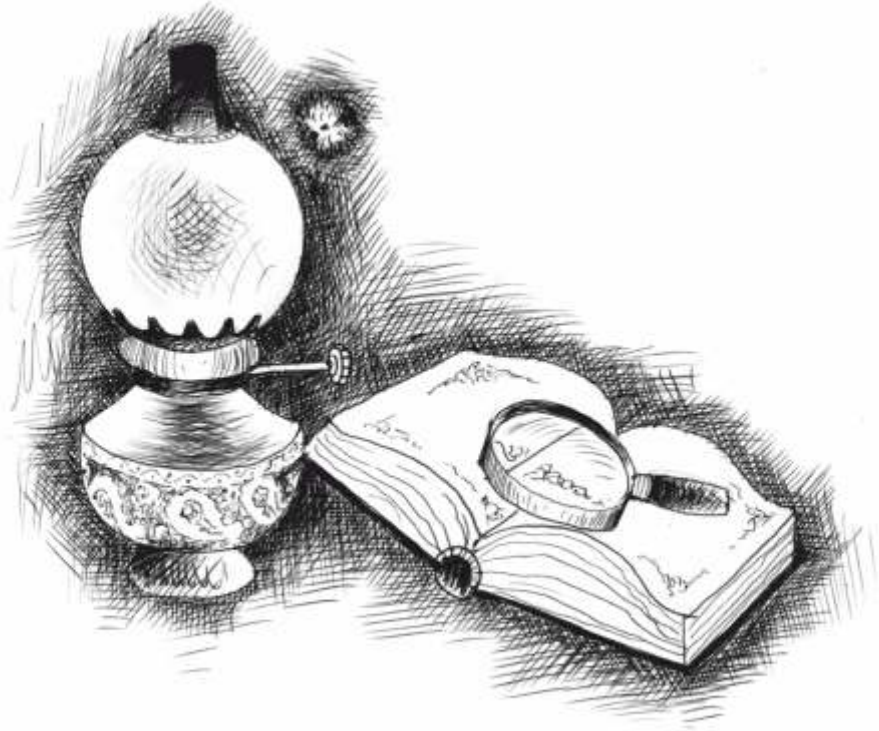
Redaksiya heyəti:

Kamil Allahyarov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Xatirə Bəşirli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Aida Qasımova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Tofiq Məlikli, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Nizami muzeyi, Azərbaycan
Rəhilə Qeybullayeva, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
Mehdi Kazımov, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Paşa Kərimov, filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent, AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Azərbaycan
Ali Yavuz Akpınar, professor, doktor, Boğaziçi Universiteti, Türkiyə
Hasan Cavadi, professor, doktor, Kaliforniya Universiteti, ABŞ
Firuzə Melvil, doktor, Kembric Universiteti, Böyük Britaniya
Özgen Felek, professor, doktor, Yel Universiteti, ABŞ
Campiyero Bellinceri, doktor, Venesiya Ka Foskari Universiteti, İtaliya
Mbaye Lo, professor, doktor, Dyuk Universiteti, ABŞ
Hendrik Boeşoten, professor, doktor, Maynz Universiteti, Almaniya
Nataliya Çalisova, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti, Rusiya Federasiyası
Şodimaxammad Sufiyev, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Tacikistan Respublikası Elmlər Akademiyası, Tacikistan
Zəmfira Səfərova, akademik, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu, Azərbaycan
Cəfər Qiyasi, AMEA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan
Məryəm Əlizadə, sənətsünaslıq doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət
Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan
Marko Realini, professor, doktor, İtaliya Milli Tədqiqat Şurası, İtaliya

Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı. № 1 (22)
Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2022, 144 s.

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində yaradılan elmi əsərlər “risalə” adlanırdı. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin klassik ənənəyə riayətlə “Risalə” adlandırılmış, ədəbiyyatşünaslıq və mədəniyyətşünaslıq problemlərinin elmi araşdırmalarından ibarət məqalələr toplusu ildə iki dəfə (yaz və payız) nəşr edilir. Bu elmi araşdırmalar jurnalı məzmunu etibarilə filologiya (Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi təhlil və tənqid, folklorşünaslıq, mətnşünaslıq) və sənətsünaslıq (muzeyşünaslıq) sahələri üzrə məqalələri əhatə edir. "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı filologiya və sənətsünaslıq elm sahələri üzrə Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır. 2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin "Mətbu nəşrlərin reyestri"nə daxil edilmişdir (Reyestr № 4216). Eyni zamanda, "Risalə" elmi araşdırmalar jurnalı 05 aprel 2018-ci ildən EBSCO beynəlxalq elektron məlumat bazasına daxil edilmişdir (Müqavilə № 46516).

Oxuyacaqlarınız

KLASSİK İRS: TARİXİ VƏ NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Hüseynov Rafael. Nizami Gəncəvini qorumaq yolunda Mübariz Əlizadənin mübarizələri.....	7
Quliyeva Ruziyə. Nizami Gəncəvi məsnəvilərində merajnamələr	27
Mustafayeva Nailə. Seyid Əzim Şirvaninin müxəmməsləri	33
Nuriyeva Kəmalə. Klassik qəhrəmanlıq dastanlarında hüzn süjeti	51
Zeynalova Elnarə. Xaqani Şirvaninin nəsrə və şairin yeni əlyazması.....	65

YENİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ƏDƏBİ-MƏDƏNİ PROSES

Qədirova Afət. Nazim Hikmət teatr labirintində	75
Məciddi İlqar. Tomas Qoltsun “Azərbaycan gündəliyi” əsərində Qarabağ münəqişəsi və qaçqınlar problemi.....	85
Məcidova Türkan. Hüseyn Cavid yaradıcılığında osmanlı elementləri və qəliz ərəb-fars tərkiblərindən daha təmiz azərbaycancaya keçid.....	95
Mustafayeva Göyərçin. Əhməd Cavadın tərcüməçilik fəaliyyətində orijinallıq ...	103
Verdiyeva Təranə. Əli Razi Şamçızadənin yaradıcılığında Gəncənin mədəni və ictimai mühitinin satirik-bədii ifadəsi.....	116

TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI. MUZEYŞÜNASLIQ

Baxşəliyev Rəhman. XIX əsr Qarabağ mədəni-ədəbi mühiti və Mirzə Fətəli Axundov	125
Əhədov Təbriz. Təbriz tarixi-mədəni fenomen kimi və onun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında təsviri.....	133

UOT 821.512.162

Göyərçin MUSTAFAYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA N.Gəncəvi adına

Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

govercin.mustafayeva@yandex.com

ƏHMƏD CAVADIN TƏRCÜMƏÇİLİK FƏALİYYƏTİNDƏ ORİJİNALLIQ

Açar sözlər: tərcümə, dilimiz, simvol, Ə.Cavad

Keywords: translation, language, symbols, A. Javad

Ключевые слова: перевод, язык, символика, А.Джавад

Giriş

Azərbaycanda elmi və ədəbi əsərlərin tərcümə tarixi çox qədimdir. Minillər bundan əvvəl müxtəlif ölkələrdə yaranmış folklor nümunələrinin, mifoloji və dini mətnlərin, klassik əsərlərin ayrı-ayrı motivlərinin ölkəmizdə yayılması, folklorumuza, ədəbi, elmi və bədii fikrimizə sirayət etməsi, bizim xalqın yaratdıqlarının isə onlara təsirində qarşılıqlı mədəni əlaqələrin, şifahi və yazılı tərcümələrin rolu böyük olmuşdur. Azərbaycan ərazisi coğrafi baxımdan karvan yollarının qovşağında yerləşdiyi üçün dünyanın müxtəlif ölkələrindən gələn karvanlar, səyyahlar ölkəmizdə həm öz mədəniyyətlərini yaymış, həm də mədəniyyətimizin digər ölkələrdə yayılmasına yardımçı olmuşlar. Elə buna görə də ən qədim zamanlardan ziyalı insanlar başqa dillərdən elmi və ədəbi əsərlərin tərcüməsinə böyük fikir vermişlər. Zaman keçdikcə və dövrən dəyişdikcə tərcümənin miqyası daha da genişlənməmiş, bütün dünyada böyük vüsət almışdır. 1920-1930-cu illər Azərbaycanda tərcümə əsərlərinin artdığı, bədii tərcümə işinin inkişaf mərhələsi dövrü sayıla bilər.

Sovetlər Birliyi qurulduqdan sonra bir müddət durğunluq dövrünü yaşayan tərcümə 1920-ci illərdən sonra yenidən vüsət aldı. Bu, xüsusən 1930-cu illərdə daha gözəçarpan oldu. Bunun başlıca səbəblərindən biri tüğyan edən 37 bələsi, qələm sahiblərinin başı üzərində duran “Domokl qılıncı” – NKVD və ən əsası da öz qələm yoldaşları və müəllimlərinin uğurlarına paxıllıqdan onlar haqqında “danos” yazan “bədniyyətlərin” niyyətlərini puça çıxarmaq məqsədi idi.

1930-cu illərdə onlarla görkəmli, ad-sanlı şair, yazıçı, elm xadimləri, tərcüməçilər nəslə yetişmişdi. Bu qələm sahibləri cürbəcür bəhanə və vasitələrlə, guya xalqa və dövlət mənafeyinə qarşı və ziyanlı mövqe tutduqlarına görə sıxışdırılır, onlara işləməyə və yaradıcılıqla məşğul olmağa imkan verilmirdi. Belə ağır zamanda onlar tərcümə yaradıcılığına daha çox fikir verirdilər. Belə ədiblərdən biri də milli şairimiz Əhməd Cavad idi.

Ə.Cavadın bədii tərcümə yaradıcılığı

1920-1930-cu illərdə Ə.Cavad yüksək səviyyəli bədii tərcümələri ilə məşhurlaşaraq diqqət mərkəzində dayanırdı. Şair, başqa tərcüməçilər kimi, tərcümə edəcəyi əsəri sifarişlə götürmür, özünün nəzər-diqqətini cəlb edən, yaradıcılıq üslubu və ideya-estetik prinsiplərinə uyğun gələn, cəmiyyətdə müəyyən təsir oyandıracaq əsəri tərcümə edirdi. Akademik Bəkir Nəbiyev Ə.Cavadın bədii tərcümə yaradıcılığı haqda yazır: “Orijinal əsərlərini yazdığı türk-Azərbaycan dili ilə yanaşı Ə.Cavad fars, ərəb, rus, gürcü, ləzgi (ləzgi dilini bilməsi ilə bağlı dəqiq məlumatla heç bir mənbədə rast gəlinmir – G.M.) dillərini mükəmməl bilirmiş. O, xalqlar arasında

dostluğun, qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında bədii tərcümənin roluna böyük əhəmiyyət verirdi” [15, s.115].

Ə.Cavad tərcümə etdiyi əsərlərdə mübarizlik, simvolik cizgi və ştrixlər axtarır, çalışırdı ki, əsəri orijinalda olduğu kimi vəzn, qafiyə və digər ölçüləri saxlamaqla, bütün ədəbi qayda-qanunlara əməl etməklə dilimizə çevirsin.

ADR dövrünün üç nəhəngi (Ə.Cavad, M.Müşfiq, A.İldırım) haqqında yazdığı “Üç budaq: Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Almas İldırım” əsərində Nazif Ələkbərli “Elm” qəzetinin 1990-cı il 1 dekabr sayında Məmməd Adilovun məlumatını göstərir: Ə.Müzəbbin arxivindən 1925-ci ildə Bakıda yaradılan və rəhbərlərindən biri də Əhməd Cavad olan Ədəbiyyat Cəmiyyəti üzvlərinin doldurduğu sorğu anketləri tapılmışdır. Əhməd Cavadın öz xətti ilə doldurulan sorğu vərəqində şair türk, rus, fars dillərini yaxşı, ərəb və kürd dillərini isə “qüsurlu” bildiyini yazmışdır [9, s. 28-29].

Acarıstanda gürcü dilini (Qubada işləyəndə isə şairin ləzgi dilini öyrənməsinə şübhə etmirik, lakin bu barədə heç bir əsaslı mənbə yoxdur – G.M.) öyrənmişdir.

1911-ci ildə L.N.Tolstoyun “İlyas və onun övrəti Şamşımaqi” adlı hekayəsini tərcümə edərək “Səda” qəzetinin may və iyun nömrələrində çap etdirən Ə.Cavad elə həmin dövrdən tərcüməçiliklə, tərcümə tarixi və tərcümə əsərlərilə maraqlanmış, imkan düşdükdə özü də bədii tərcümələr etməyə başlamışdı. Xüsusən 30-cu illərdə dünya və rus ədəbiyyatı nümunələrindən dilimizə çevirdiyi Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”, A.S.Puşkinin “Kapitan qızı”, “Tunc atlı” əsərləri və xalq nağılları əsasında yazılmış “Qızıl xoruz”, “Padşahın ölmüş qızı və yeddi bahadır” nağılları, İ.S.Turgenevin “Atalar və oğullar” romanı, F.A.Berezovskinin “Ana” povesti və M.Qorkinin “Mənim darülfünunlarım”, “Cocuqluğum”, “Mən necə oxumuşam” əsərləri, T.Şevçenkonun “İşçi qadın” poeması, “Kobzar”ı (M.Müşfiqlə birlikdə), A.S.Novikovun “Sualtı səfər” romanı, V.Şekspirin “Romeo və Culyetta”, “Otello” faciələri, K.Hamsunun “Aclıq”, B.Roninin “Od uğrunda mübarizə”, F.Rablenin “Qarqantua və Pantaquiel” əsəri, Viktor Kunun “O tayda”, Georq Veyertin, M.Y.Lermontovun, Jan Lafontenin əsərləri və 1937-ci ilin qanlı aktlarının sirli və məşum qaranlığına əbədi qərq olmuş, varlığından xəbərimiz olmayan neçə-neçə tərcümələri var. Azərbaycan Maarif İşçiləri İttifaqına Əhməd Cavad tərəfindən verilən ərizədə bu əsərlərin dilimizə 1927-1929-cu illər, yəni cəmi 2 il ərzində tərcümə edilərək təhvil verildiyi (V.Kunun “O tayda”, İ.S.Turgenevin “Atalar və oğullar”, M.Qorkinin “Mənim darülfünunlarım”, “Cocuqluğum”, “Mən necə oxumuşam”, K.Hamsunun “Aclıq”, B.Roninin “Od uğrunda mübarizə”, T.Şevçenkonun “İşçi qadın”) göstərilir. Bundan başqa, həmin dövrdə şairə edilən siyasi və mənəvi təzyiqləri də nəzərə alsaq, onun bu qədər müdaxilə, maneə və əngəllər altında belə nə qədər məhsuldar işlədiyinin şahidi olarıq. Şair bu ədiblərin əsərlərini tərcümə etməklə ədəbiyyatımıza misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Ə.Cavada tərcümələrinin bir hissəsinin işıq üzü görməsinə baxmayaraq, böyük bir qisminə çap olunmağa icazə və imkan verilmədi, çap olunan əsərlərinin adı siyahılardan silindi.

Gənc yaşlarından rus dilini mükəmməl öyrənən Ə.Cavad tərcümələrində əsas etibarilə bu dildən istifadə etmişdir. Rus dili Azərbaycan ziyalıları tərəfindən dövrə xas olan coşqunluqla qəbul olunur və klassik söz sənəti ilə tanış olan, ona böyük qiymət verən ziyalılarımız həm rus ədəbiyyatının Azərbaycanda milli ədəbi fikrin inkişafına kömək edə biləcəyini düşünür, həm də bu ədəbi nümunələrin təbliğinə çalışırdılar.

Şairin tərcümələrində etdiyi yeniliklər əsərə yanaşması, qoyulan çərçivədən

kənara çıxmağa çalışması və bu hüdudda müəllifin fikrini oxucuya daha anlaqlı və dolğun ifadələrlə çatdırması baxımından çox seçilir. Bu elə bir dövr idi ki, hələ sovet hakimiyyəti tam möhkəmlənməmişdi, planlaşdırma, demək olar ki, yox idi və Azərbaycan Şura Yazıçıları Birliyi də eyni taleni yaşamaqdaydı. Burada Ə.Əfəndiyevin “...Əhməd Cavad sifarişlə deyil, öz istək və arzusu ilə yazmış, könlünə yatan, ürəyincə olan mövzulara müraciət etmişdir, diktə ilə yazmağı özünə əskiklik sayırdı...” [10, s. 6]

Şekspirin “Otello” əsəri Ə.Cavadın tərcüməsində

Yazıçı və şairlər öz istəkləriylə yazıb-yaradır, tərcümə edir, hətta elə olurdu ki, eyni əsəri bir neçə şəxs tərcümə edirdi. Şekspirin “Otello” əsərini həmin dövrdə Ə.Cavadan başqa üç nəfər – Haşım bəy Vəzirov, Həsən Səbri və Cəfər Cabbarlı da dilimizə çevirmişdi. Müasirlərinin və teatr xadimlərinin xatirələrində həmin əsərin Əhməd Cavad tərəfindən nəzmlə tərcüməsinin daha uğurlu və oxunaqlı olduğu, rəğbətlə qarşılandığı haqqında onlarla qeyd var. Şairin əruz vəznində tərcümə etdiyi “Otello” haqqında Əkrəm Cəfər deyir: “...Mən uzun illər müşahidələrimə və tədqiqimə əsasən deyə bilərəm ki, Əhməd Cavadın şeirlərində bir dənə, bir dəfə də olsun vəzn pozğunluğuna, qafiyə xətasına rast gəlməmişəm. Böyük şair əruza da, hecaya da o qədər vaqif idi ki, onda qələt tapmaq qeyri-mümkündür...” [18, s. 268-269]

“Otello”nun tərcüməsi ilə bağlı B.Nəbiyev yazır: “...Ə.Cavad yaradıcı tərcüməçi idi. Orijinalın ruhuna, mayasına, mənə incəliklərinə sədaqət onun tərcüməçi mənliliyini buxovlaya bilmirdi. Buna görə də şair hər cür hərfi tərcümə qəliblərindən uzaq idi. Onun tərcüməsində misraların sayı bəzən arta, bəzən də azala bilər, yaxud hər hansı bir xüsusi isim (coğrafi ad) orijinaldakından fərqli olaraq ilk beytdə yox, ikinci, hətta üçüncü beytdə verilə bilər, tək mətləbin poetik mənə tamlığı qorunub saxlanmış olsun...” [18, s.268-269]

Şekspir yaradıcılığına müraciət isə şairin tərcümə yaradıcılığında xüsusi yer tutur. “Otello”nu tərcümə edəndən sonra əsər uzun müddət Azərbaycan səhnələrini, minlərlə insan qəlbini silkələmişdi. “Otello”nun tərcüməsi dilinin sadəliyi, fikir və mühakimə tərzinin aydınlığı, Azərbaycan dilinin zənginliklərindən bacarıqla istifadə ilə diqqəti cəlb edir:

Şübhə başlandı, yaman qısqandım,
Hər yetən fitnəni düzgün sandım.
Yarımçıq: burada bir axmaq zənci
Tapdı dünyada gözəl bir inci.
İncinin qədrini bilməz axmaq,
Onu fırlatdı dərinliklərə, bax!
Ağlamazdım, inanın, sözlərimə,
İndi yaş verməz aman gözlərimə... [15, s.11]

Bu misralar tərcüməçinin məharətini göstərməklə qalmır, sadə, oxunaqlı, “xalq dilinə” çevirdiyi əsərlə oxucunu sanki ovsunlayır.

Stalin öldükdən sonra NKVD və onun quyruqbulayanlarının at oynatdıqları zamanlar keçmişdi. Və xalq yavaş-yavaş sanki yuxudan ayılır, ətrafına baxırdı. Ədəbiyyat sahəsində də bir dəyişiklik hiss olunurdu. Repressiya qurbanlarına bəraət verilir, sağ qalanlar geri qayıdır, öldürülmüş yazarların əsərləri yavaş-yavaş mətbuatda görünməyə başlayırdı. “1956-cı ildə şair bəraət alandan sonra çap olunan

Şekspirin “Seçilmiş əsərləri”nin içinə Ə.Cavadın tərcümə etdiyi “Otello” da salınmışdı...” [13, s.118]

Ümumiyyətlə götürdükdə isə, o dövrdə dəqiq, vahid tərcümə prinsipləri qəbul edilmədiyindən Azərbaycan dilində tərcümələrin müxtəlifliyinə əsasən primitiv idi. Hər kəs bacardığı kimi tərcümə etdiyindən bir çox amillər tərcüməçinin bacarıq və qabiliyyətindən asılı idi. Tərcümələr isə ictimai sifarişlə deyil, şəxsi arzu, istək və təşəbbüslə edilirdi. Tərcüməçi qismində isə, demək olar ki, yazıçı, müəllim və başqa ziyalıları görmək olardı. Onlar da tərcüməyə əlavələr edir, orijinalda ixtisar aparır və onu dəyişdirirdilər.

V.Q.Belinski vaxtilə bu barədə yazırdı: “Bədii tərcümədə nə orijinalın müəyyən yerlərini buraxmaq, nə əlavələr etmək, nə də dəyişikliklər aparmaq olmaz. Əgər orijinalda müəyyən qüsurlar varsa, onları da olduğu kimi vermək lazımdır. Tərcümənin məqsədi orijinalın dilini bilmədiyinə görə oxucuya ondan bədii zövq almaq imkanı verməkdir” [3, s.427].

“...A.A.Tuqanov öz dostlarından biri olan İ.O.Kruqulyakova 2 fevral 1937-ci il tarixli məktubunda yazırdı: “Sizə məlum edirəm ki, Şekspirin “Romeo və Cülyetta” əsəri Cavad Axundov tərəfindən nəinki A.Radlov və Qrekov-Sokolovskinin rus dilinə tərcümələri əsasında, həmçinin mənim iştirakımla ingilis orijinalından tərcümə edilmişdir. Tərcümə üzərində iş yoldaş Cavada hələ 1935-ci ilin oktyabr ayında tapşırılmış, 1936-cı ilin mayında tərcümə tamamlanaraq teatra təhvil verilmişdi...” [9, s. 50]

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyində, Salman Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində saxlanılan sənədlərin içərisində şairin müxtəlif nəşriyyat, müəssisə və təşkilatlarla bağladığı çoxsaylı müqavilələr də var ki, burada şairin nə qədər gərgin və məhsuldar işlədiyi anlaşılır. Muzeyin fondunda şairin tərcümə edib təhvil verdiyi və taleyi bəlli olmayan, ya da bilərəkdən məhv edilən “Sədəf” adlı roman (roman və ya povest? Arxiv sənədlərinin bəzində roman, bəzində isə povest kimi göstərilmişdir) və Şekspirin “Yuli Sezar” faciəsinin tərcüməsi ilə bağlı müqavilələr də saxlanmaqdadır.

Ə.Cavadın bir neçə dil bilməsi onun bu sahədə fəaliyyətinin daha da məhsuldar olmasına şərait yaratmışdı. Şairin zəngin və iti yaddaşı, dilləri tez qavraması, yazıb-oxuma və danışmaq qabiliyyətinin gözəlliyi onun bədii tərcümə fəaliyyətinin orijinallığının yüksək səviyyədə olmasına gətirib çıxarırdı.

“Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin tərcüməsi

Şairin orijinaldan dilimizə çevirdiyi gürcü xalqının ədəbi irsi – “böyük məhəbbət dastanı” [16, s.5], “aşna-vassal münasibətləri əks olunan, hər cür milli hiss və vətənpərvərlikdən uzaq poema” [14, 228-229], “sevgi və vətənpərvərlik” [4, s.9], “... əsas ideyası vətənpərvərlik yox, cəngavərlik...” [5, s.70] olan Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poeması buna parlaq misaldır. Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, tərcüməçi həm tərcümə etdiyi əsərin yazıldığı dilin incəliklərinə bələd olmalı, həm də orijinalın mənsub olduğu xalqın məişətini, əxlaqını, adət-ənənələrini, həyat tərzini yaxşı bilməlidir. Məhz belə olduqda tərcüməçi yalnız xalq həyatının lövhələrini deyil, xalqın fikir-düşüncə tərzini də tərcümədə lazımı səviyyədə əks etdirə bilər. Bu xüsusiyyətlər Ə.Cavadın tərcümələrində özünü qabarıq göstərir.

Ə.Cavad hələ Gürcüstanda (Acarıstanın paytaxtı olan Batum şəhəri o dövrdə Gürcüstanın ərazi-inzibati vahidinə daxil edilmişdi) yaşayıb işləyərkən gürcü dilini öyrənmiş, gürcü xalqının tarixi, həyat-məişəti ilə yaxından tanış olmuş, Gürcüstana, onun təbiətinə, yaşadığı yerlərə, gözəl xanımlara onlarla şeir həsr etmiş, bu diyara

vurğunlugunu heç gizlətməmiş, orada yaşadığı illəri həmişə xoş xatirələrlə yada salmışdı. Bu cəhətlərlə yanaşı, şairin poetik istedadı da onun tərcüməsinin keyfiyyətini təmin etmişdir ki, nəticədə şair Cavad tərcüməçi Cavadı tamamlamışdır. Şair əsər üzərində çox diqqət və qayğıyla çalışmış, işə böyük qayğı və məsuliyyətlə yanaşmışdı.

Əsərin 1936-cı ilə qədər olan rus dilindəki nəşrlərinin tam və kamil tərcüməçisi qismində Konstantin Balmontun, Panteleymon Petrenkonun, Georgi Saqarelonun, Şalva Nusubidze və Nikolay Zabolotskinin, həmçinin S.Şatri, N.Mzareulovun, K.Ovanovun adlarını çəkmək olar. Poemanın hətta P.Antokolski, V.Derjavin, İ.Bardtinski, Y.Yevtuşenko tərəfindən rus dilinə çevrilən bəzi hissələri haqqında da məlumatlar var. Əsərin rus dilində nəşr olunan versiyasının (hansı ilin nəşrindən götürüldüyü bəlli deyil) tərcüməsi ilə “gürcü dilində gürcünü yanıldan” (gürcü alimi, rustavelişünas S.K.Jordanişvilinin ifadəsidir) Əhməd Cavadın tərcüməsindən sonra başda S.Vurğun olmaqla şairin əsas “bədaxları” – S.Rüstəm və M.Rahim poemanı rus dilindən tərcüməyə başlayırlar. Müəlliflərin poemanı rus dilində çap olunan hansı ilin nəşrindən istifadə edərək çevirdikləri məlum deyil.

İkinci dildən edilən tərcümə, təbii ki, ana dildən edilən tərcümədən fərqli, tərcüməçinin nə qədər çalışmasına baxmayaraq, qüsurlu olur, fikir və məna dəyişikliyinə məruz qalır, əsərin oxucuya dəqiq, orijinaldakı kimi çatmasını təmin etmir. Bunu qərəzli yanaşma kimi başa düşmək lazım deyil. Heç kim əsərin tərcümə olduğu dövrdə bu müəlliflərin (S.Vurğun, S.Rüstəm və M.Rahim) Ə.Cavadın tərcüməsi ilə tanış olmadıqlarını deyə bilməz. Bununla belə, gürcü dilindən birbaşa Azərbaycan türkcəsinə çevrilən poema qəbul olunmadığı halda (Ə.Cavadın tərcüməsi) Sovetlərdən, “Laykadan” ilham alan Süleyman Rüstəmin də içində olduğu “müəlliflər” qrupunun rus dilindən çevirdikləri “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” nəşr olunur. Bu bəndlərin birincisi Ə.Cavadın qələminə məxsusdur və “Giriş” hissədən götürülmüşdür:

Göz yaşınla yaz mədhini, ey təbim, düz nəşidələr!
Mən yazmışam Tamaraya çox dəyərli qəsidələr,
Mürəkkəbim göz yaşları, qələmim ney olub mənim,
Sözlərim çox yanıqlıdır – göz yaşardar, ürək dələr [16, s.15].

Təqdim olunan bu bənd isə müəlliflər qrupuna məxsusdur:

Tərif edək Tamaranı axıdaraq göz yaşları,
Əzəl başdan qəzəl deyib mədh etmişəm o dildarı.
Mürəkkəbim şəvə göllər, qələmim göl qamışları...
Bunlar duyan ürəkləri deşəcəkdir nizəvarı [17, s.9].

Heç bir qərəzli yanaşma olmadan “müəlliflər” qrupuna məxsus olan bu bəndi oxucu gözüylə nəzərdən keçirək. Birincisi, şahı, çarı və ya çarıçanı tərif edərkən göz yaşları axıdaraq tərif, mədh etmirlər. İkincisi, şəvənin mənası qara deməkdir və “Mürəkkəbim şəvə göllər, qələmim göl qamışları...” “gölün qara olduğu” ifadəsinə ilk dəfə burada rast gəlirik, daha gülünc səslənən isə qələmin göl qamışından düzəldilməsidir. Qamış qələmlər, adətən, çay qamışından düzəldilmiş (ərəb xəttatlıq məktəbinin nümayəndələri çay qamışının axar su kənarında bitdiyi, nazik olması və möhkəmliyinə rəğmən daha davamlı hesab edildiyini yazırlar). Müəlliflərin sonuncu misradakı “Bunlar duyan ürəkləri deşəcəkdir nizəvarı” fikri isə

sual doğurur: nə duyduq ki, ürəyimizi nizəvarı da deşsin? Biz “müəlliflər” qrupunun çəkdiyi əziyyəti yerə vurmaq istəmirik. Sadəcə olaraq yubiley ərəfəsində şairə edilən haqsızlığı və onun çəkdiyi əziyyətin necə yerə vurulduğunu göstərmək istəyirik.

Şota Rustavelinin 750 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul olunmuşdu və bu münasibətlə ədəbi ictimaiyyətdə bir coşqu vardı. 1936-cı ilin noyabr-dekabr aylarında Ə.Cavad əsərin “Giriş” və “Ərəbistan padşahı Ərəstəvan haqqında hekayət” fəslini “Ədəbiyyat qəzeti”ndə çap etdirərək oxuculara təqdim etmişdi. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, Rustavelinin əsərinə maraq başqa qələm sahiblərinin də bu qədim əsərə marağına səbəb olmuş və onları da əsərdən tərcümələr etməyə yönəltdi. Belə ki, 1937-ci ilin avqust ayında Tiflisdə nəşr edilən “Yeni kənd” qəzetinin 194-cü sayında 1925-1936-cı illərdə Gürcüstanda müəyyən vəzifələrdə çalışsan, 1931-1936-cı illərdə isə Tiflis Dövlət Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsində ali təhsil alan Əli Sultanzadə (Əli Cədid) poemanın qısa xülasəsi və “Avtandilin Qulaşaroya gəlməsi barədə hekayət” fəslini, şair və tərcüməçi Yusif Hacızadə isə başqa bir fəslini dilimizə çevirərək həmin qəzet vasitəsilə oxuculara çatdırmışdı.

Ə.Cavadın arxivində “Pitaşi İ.T. və Cavad Axundzadə” imzası ilə 7 aprel 1937-ci ilə təsadüf edən və “Bəbir dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin təhvil-təslim arayışı saxlanılır. Orada oxuyuruq:

1. Gürcü dilində 163 və 200-dən 1572-yə qədər 8-lik şeir formasında hərfi tərcümə (latın əlifbasında) 164-dən 1572-yə qədər dördlük.

2. Mətnin rus dilinə tərcüməsi (hərfi tərcümə dördlük) 168-ə qədər və 200-dən 1572-yə qədər.

3. Şeir formasında gürcü mətninin Azərbaycan dilinə tərcüməsi bəzi boşluqlarla (10 dördlük) 1-dən 1310 dördlük təşkil edir [6, s. 186].

6 min misradan çox həcmi olan bu əsərin vaxtından da (1937-ci ilin sentyabrında təhvil verilməliydi) 5 ay əvvəl – aprel ayının 7-də təhvil verilməsi şairin tərcüməyə çox ciddi və canı-dildən yanaşmasının nəticəsi kimi izah edilə bilər.

1930-cu illərə qədər Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi ilə bağlı tarixi məxəzlərdə heç bir məlumat yoxdur.

Əsərin süjetinin haradan götürüldüyü naməlumdur və bu barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onlardan birincisi, Rustavelinin mənbə kimi İran ədəbiyyatından istifadə etdiyi və onu nəzm formasında ərsəyə gətirməsi ilə bağlıdır. İkincisi qədim hind əfsanəsi “Ramayana”nın, Fəxri Gurganinin “Vis və Ramin” əsərinin gürcü dilinə tərcüməsi və onun təsiri, uzun əsrlər Gürcüstanın Sasani, Səlcuq və Osmanlı imperiyalarının nüfuz dairəsində olması və yaşananların nəzmə çəkilməsi fikridir.

Əsər üç hissədən ibarətdir: birinci hissə Tamaranın tərfi və şairin Tanrıya yalvarışıdır; ikinci əsas hissədir ki, burada məhəbbət və dostluğun tərənnümü, cəngavərin sevgi yolunda çəkdiyi əzab-əziyyət, dostluğun tərənnümü öz əksini tapmışdır; üçüncü hissə nəticədir.

Ş.Rustaveli əsərini XII əsrdə, Gürcüstanın gənc çariçası Tamara tərəfindən idarə olunan və “qızıl dövr” adlandırılan, orta əsrlərin cəngavərlik və dəbdəbəli saray ənənələrini yaşatmağa çalışdığı, poeziya və ədəbiyyatın inkişafı, həmçinin Şərq ədəbiyyatı nümunələrindən gürcü dilinə çevirmələrin başladığı bir dövrdə qələmə almışdı. Mənbələrə görə, Ş.Rustaveli Tmoqveli, Çaxruxidze kimi məşhur ədiblərlə bir dövrdə yaşamışdır.

Əsər həmin dövrdə Gürcüstanda geniş yayılan şeir formalarından birində – şairi və ya onaltılıq deyilən poetik növdə yazılmışdır. Rustavelinin əsərində biz iki forma

ilə – (4+4+4+4) və (5+3+5+3) rastlaşırıq. Bu ölçü müxtəlifliyi müxtəlif qafiyələrlə cıllanır və əsərin daha ritmik səslənməsini təmin edir.

Dövrün ruhani sinfi poemanın gürcü zadəgan sinfini pravoslav məzhəbindən uzaqlaşdırdığını və onları mənən məhvə sürüklədiyini düşünürdü. Gürcü tarixi mənbələrində zadəganların poema ilə bağlılığı və sevgiləri, hətta poemanın gəlinlərə cehiz verilməsi ənənəsinin yaranması haqqında onlarla fakta rast gəlmək olar.

“Mürtədlik və ya dindən dönüklük düşüncələri daşdığına görə” (XVII əsr dini düşüncələrinə tamamilə yad və xaçpərəstlikdən (rəsmi kilsə tərəfindən dini mətnlər və mədhlərdən başqa hər hansı bir janra müraciət amansızlıqla izlənilir, əsərlər ələ keçirilərək yandırılır, müəlliflər isə təqib olunurdu), xaçpərəst müqəddəslərdən yox, sevgi-məhəbbət, cəngavərlik, aşna-vassal və feodal münasibətlərinin, dostluğun tərənnüm edildiyi bir əsər olduğuna görə) qatı millətçi VI Vaxtanq tərəfindən çapa hazırlatdırılaraq 1712-ci ildə Tiflisdə nəşr edilən əsərdə o, Gürcüstanla bağlı olmayan hadisələrin qələmə alındığını bildiyindən və bilərəkdən gələcək nəsillərdə əsərlə bağlı qaranlıqların qalması üçün, həmçinin əsərin Şota Rustaveli dühasının məhsulu, gürcü xalqının ədəbi irsi olmasını şübhə altına ala biləcək bəndləri çıxarmış, əsərə yeni əlavələr etmişdir (Bu, akademik Nikolay Yakovleviç Marr və gürcü alimləri tərəfindən də sübut olunmuşdur). Tam variantı olan nüsxələrin bir qismi hələ XVIII əsrdə Gürcüstan katolikosu I Antoninin əmri ilə insanların gözü önündə yandırılmışdır. Bu da rəsmi kilsənin Çar Rusiyasının Qafqaz siyasətində xaçpərəstlərə üstünlük verməsi, bir sözlə, irqi-dini ayrı-seçkilik kimi qərəzli mövqeyini ortaya qoyur.

Ə.Cavadın gürcü dilindən tərcüməsi ilə bağlı Tiflis Dövlət Universitetinin arxivindəki 1920-1930-cu illərin “Sakartvelo”, “İveriya” və s. qəzetlərində çox maraqlı bir fakt var. 1936-cı ilin “Sakartvelo” qəzetinin may nömrəsində professor, rustavelişünas alim S.K.Jordanişvilinin “Şota Rustaveli türk dilində” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Bu böyük alim məqaləsində Ə.Cavad haqqında yazır: “...Şota Rustavelinin rus dilinə tərcüməsi istənilən nəticəni vermədi, özünü doğrultmadı. Tərcüməçilər vəzn və qafiyə ölçülərini saxlaya bilməmiş, orijinaldan kənara çıxaraq istədikləri kimi tərcümə etmişlər. Nəhayət, mən eşidəndə ki, Azərbaycanda Şota Rustavelinin bu əsərinin tərcüməsinə başlanmışdır, sevincdən həmkarlarımı bu münasibətlə təbrik də etdim. Mən müəyyən dairələrdən öyrəndim ki, tərcümə üzərində yaxın dostum, azərbaycanlı, “gürcü dilində gürcüləri çaşdıran”, Gürcüstanın qədim tarixini əla bilən Əhməd Cavad çalışır. Mən bu günlərdə Tbilisiyə gələn Ə.Cavadla görüşüb söhbət etdim, o, mənə Şota Rustavelinin əsərini “diriltməyə” söz verdi. Biz rustavelişünaslar və gürcü xalqı inanırıq ki, Əhməd Cavad bu çətin işin öhdəsindən ləyaqət və layiqincə gələcək, gürcü xalqı Şota Rustavelinin “dirildiyi” gün deyə həmin günü bayram edəcək...” [11]

Şair bütün cidd-cəhdlə bu böyük əsəri Azərbaycan xalqının adına layiq tərcümə etməyə çalışır və 1936-cı ilin “Ədəbiyyat qəzeti”ndə tərcümə haqqında yazırdı: “...Rustavelinin işlətdiyi vəzni əsasən saxladım. Mən cəsarət edib şəkli məzmunu qurban verdim, dördlüklərin hər üçüncü misrasını sərbəst buraxdım, əvvələn, bu şəkil bizdə daha çox məqbuldur, ikincisi, məzmunun bütövlükdə qavranılması üçün çox əlverişlidir ki, tərcüməni dinləyən gürcü və azərbaycanlı elmi işçilər bunu bəyəndilər” [7].

Ə.Cavadın bu sözlərinin doğruluğunu hətta görkəmli rustavelişünas İ.Abuladze də təsdiq edir: “...Hələ 1936-37-ci illərdə gürcü rustavelişünasları həmin tərcüməyə yüksək qiymət vermiş və mütərcimin məharətini xüsusi qeyd etmişlər. Qəzetlər xəbər

verirdi ki, tərcümə çapa hazırlanır, şərhləri İ.Abuladze yazır. Kitab Azərbaycan rəssamlarının orijinal illüstrasiyaları ilə yüksək bədii tərtibdə nəşr ediləcəkdir” [1].

Ə.Cavad poemanın dilində Ş.Rustavelinin işlətdiyi və vaxtilə Azərbaycan türk-cəsində də işlənmiş, bəzisi indi də işlənən “süpəhsalar” (*süpəhsalar* yox, *sipəhsalar* olmalıdır, yəni sərkərdə), “ədəm”, “cəng”, “bərbət”, “xas” və s. kimi sözlərə də diqqət yetirmiş, lazım gəldikdə onlardan istifadə etmişdir. Tərcüməçi əsərdə qəhrəman Avtandilin obrazını daha coşğun, qüvvətli səsləndirmək üçün identik cizgilər axtarır:

Pəhləvan da qalxdı getdi, çox ağırkən ona hicran.
Sevdiyinin məkanına baxırdı tez-tez nigaran.
Gül yanaqlar yaş içində, sallanırdı şümal boyu.
Kəsilməşdi qızın eşqi varlığına bir hökmrən.
O deyirdi öz-özünə: “Oh, günəşim, səndən ayrı
Büllur, yaqut yanaqlarım kəhrəbadan daha sarı!” [16. s.31]

1930-cu illərin faciəli hadisələri ilə əlaqədar Ə.Cavadın tərcüməsi vaxtında çap olunmadı. S.Vurğun, M.Rahim və S.Rüstəm isə sətri tərcümə əsasında (söhbət Ə.Cavadın təqdim etdiyi əsərin sətri tərcüməsindən gedir) “Pələng dərisi geymiş pəhləvan”ın poetik tərcüməsini hazırlayıb 1940-cı ildə nəşr etdirmişlər. Ə.Cavadın tərcüməsi 1962-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyinin fonduna daxil olmuş, başda filologiya elmləri doktoru Ə.Mirəhmədov olmaqla bir qrup əməkdaş onu nəşrə hazırlamışdı. Əlyazmanın bəzi səhifələri hələ muzeyə gətiriləndən əvvəl itmiş olduğundan həmin səhifələr vaxtilə Ə.Cavadın özünün, sonralar isə D.Əliyevanın hazırladıqları sətri tərcümələr əsasında bərpa edilmişdir.

Vaxtilə muzeyin direktoru olmuş B.Nəbiyevin xahişi ilə çatışmayan səhifələri müqavilə əsasında tərcüməçi-şair Ə.Ziyatay şeirlə işləmişdir. Ədəbi əlaqələr sahəsində tanınmış alim, gürcü dilini doğma dili kimi sərbəst bilən filologiya elmləri doktoru, mərhum D.Əliyeva əsərə yazdığı ön sözdə göstərir: “Əsəri orijinala tutuşduranda aydın oldu ki, öz işinə belə məsuliyyətlə yanaşdığından Ə.Cavad tam mənası ilə orijinala yaxın, onun ruhunu verə bilən, Ş.Rustaveli dühasına layiq bir bədii tərcümə yaratmışdır...” [16, s.13]

Göründüyü kimi, S.Vurğun, S.Rüstəm və M.Rahim əsərin bu gün tərcümə deyilən variantını Əhməd Cavadın latın əlifbası ilə yazıb təhvil verdiyi sətri tərcümə və rus dilində olan variantından istifadə etməklə dilimizə çevirmişlər. Adları çəkilən şairlərin heç biri gürcü dilini bilmirdi. Bunu onların müasirləri və həmkarları da təsdiq edir. Müqayisə üçün Ə.Cavadın tərcüməsindən və digər tərcümədən nümunə:

Yaman dərddir çox qocalıq, bitmiş artıq bizim dövrən,
Bu gün-sabah getməliyəm, bu dünyada kimdir qalan?
Axırət də qaranlıq yol, gedər-gəlməz bir diyardır.
Qızım keçsin səltənətə, məsləhətsə, verək fərman.

Ə.Cavad [16, s.19]

Dövrənimi keçirmişəm, yaman dərddir bu qocalıq,
Bu gün-sabah ömrü başa vurmalyam mən də artıq.

Öz yerini bir işığa tapşırma hər qaranlıq,
İndi mənim övladıma keçməlidir hökmranlıq.
S.Vurğun, M.Rahim, S.Rüstəm [17, s.12]

Yuxu kimi bitdi o üç pəhləvanın ömrü-günü,
Çəkdi onlar bu vəfası yox dünyadan öz köçünü.
Bir anlıqdır həyat, sən ey sonsuz bilən öz ömrünü!
Adsız-sansız Mesx şairi Rustaveli yazır bunu.
Ə.Cavad [16, s.201]

İgidlərin şikayəti bitdi gecə yuxusu tək,
Onlar köçdü bu dünyadan, vəfasızmış zalım fələk.
Kim əbədi zənn edirsə gödək ömrü, xamdır demək,
Rustaveli adlı şair yazır bunu doğru, gerçək.
S.Vurğun, M.Rahim, S.Rüstəm [17, s.181]

Yalnız 1978-ci ildə, düz 41 ildən sonra “Elm” nəşriyyatı tərəfindən “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəri Ə.Cavadın tərcüməsində çap olundu. Həmin vaxta qədər əsər iki dəfə (1947 və 1966-cı illərdə) S.Vurğun, S.Rüstəm və M.Rahimin tərcüməsi (rus dilindən çevirməklə və Əhməd Cavadın sətri tərcüməsindən istifadə etməklə) ilə nəşr olunmuşdur. “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin Ə.Cavadın tərcüməsi haqda akademik Bəkir Nəbiyev yazır: “...Böyük gürcü şairi Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poeması da məhəbbət və qəhrəmanlıq haqqında qonşu xalqın qiymətli poetik dastanıdır. ...Demək istəyirəm ki, ümumiyyətlə, Ə.Cavadın istər nəsr, istər dram, istərsə də poeziya janrında etdiyi tərcümələrin hamısında lirik şair münasibəti aparıcı mövqedədir” [15, s.116].

Acarıstanda çalışdığı dövrdə hələ subay olan Cavad yerli əhali ilə sıx əlaqə saxlamaq, bacardığı köməyi etmək və daxili istəyinin tələbi ilə gürcü dilini öyrənmişdi. Gürcüstanda ikiillik yaradıcılıq ezamiyyəti zamanı məşhur rustavelişünaslarla (S.K.Jordanışvili, İ.Abuladze, digər rustavelişünas və şərqsünaslarla) görüşüb onlardan dəyərli məsləhətlər alması şairin artıq formalaşmış olan düşüncələrinin təsdiqi idi.

Xəlil Rza Ulutürkün Əkrəm Cəfərlə bağlı xatirələrində bir məqama rast gəlirik. Əkrəm Cəfər deyir: Əhməd Cavad gürcü dilini bilirdi, Şotanı o qədər gözəl tərcümə etmişdi ki, professor Sergey Sergeyeviç Çikiya yazmışdı: “Şota sağ olsaydı, deyərdi ki, bunu mən Azərbaycan dilində yazmışam” [20, s.144].

Türk ədəbiyyatına müraciət

Əhməd Cavadın türk ədəbiyyatından dilimizə çevirdiyi “Duhter-i Hindu” (“Hind qızı”) əsəri, fikrimizcə, şairin 1918-ci il noyabr ayının 17-də Bakının ingilislər tərəfindən işğal edilməsi, vətəninin əvvəlcə rus, indi də ingilis tapdağı altına düşdüyündən aldığı təəssüratın nəticəsidir. Bunu şairin “İngilis” şeirində də yaxından görmək olur. Əhməd Cavad tərəfindən 1928-ci ildə tərcümə edilərək oxucuların ixtiyarına verilən “Duhter-i Hindu” (“Hind qızı”) “Şair-i Əzəm” ləqəbli Əbdülhəqq Həmid Tarhanın 1875-ci ildə yazdığı beşpərdəli dram əsəridir. Ədibin 40 əsərindən 21-i dram janrındadır. Dram janrında yazdığı əsərlərin bəzisi nəsrə, bəzisi isə nəsrə nəzm qarışıq işlənmiş, mənzum dramların bəzisi əruz, bəzisi isə heca vəznindədir. Dram əsərlərini səhnədə oynamaq üçün yox, oxumaq üçün yazdığından əsərləri səhnə texniki xüsusiyyətləri və dilinə uyğun deyil. Müəllif özü də bunu

etiraf edərək “Sebrü sebat” əsərinin müqəddiməsində yazır: “...İndi xalqımızın rəğbəti milli teatra xoş deyil. Tərcümə olunan və mündəricatı millətimizin əxlaqına uyğun gəlməyən əsərlərə də nəzər yetirmirlər” [19].

Sevim Kebeli Ə.H.Tarhanın bu əsərinin Türkiyə üçün bir cığır mənası daşdığını yazır: “Ə.Hamidin bir osmanlı yazıçısı olaraq yaşadığı dövəmdə dünya tarixində önəmli bir yeri olan müstəmləkəçilik həqiqətini əsərlərinə mövzu seçməsi müstəmləkədən sonrakı zamanda aparılacaq işlər üçün çox vacibdir və bu sahədə osmanlı ədəbiyyatı kontekstində bir pəncərə rolu oynayır” [12, s.31].

Ə.Hamid bu əsəri Hindistanı görmədən yazmışdır. Əsərin əsas qayəsi ingilis müstəmləkəçiliyinin gerçək üzünü ortaya qoymaq, hakim siniflə rəiyyət arasındakı faciəvi münasibətləri oxucusuna çatdırmaqdan ibarətdir. Əsər Hindistanın ingilislər tərəfindən işğalı, Surucey adlı hindli qızla ingilis zabiti Tomsonun eşq macərasından bəhs edir. Əsərdə ingilislər insani xüsusiyyətlər baxımından etibarsız və mənfi xarakter kimi canlandırılarkən hindlilər dürüst və günahsız insanlar kimi təsvir edilmişlər. Surucey etibarsız olduğunu bilməsinə baxmayaraq, yenə də Tomsonu sevir və ondan eşqdən başqa bir şey gözləmədiyi halda Tomson təkə onun gözəlliyinə dəyər verir. Ə.Hamid ingilis zabitinin gözəl hindli qızla sevişməsinə də gözəlliyin işğalı kimi dəyərləndirməyə çalışmışdır.

Əsər Ə.Cavad tərəfindən sərbəst tərcümə edilmiş və bir çox hissələri ixtisarla verilmişdir. Əsərin əsas qayəsini İngiltərənin müstəmləkəçilik siyasətinin göz önünə çəkilməsi və Hindistan xalqının onlarla mübarizəsi təşkil edir. Bu, bir növ, sovet ideologiyası və kommunist ruhuna yaxın olduğu üçün səhnədə göstərilməsinə icazə verilmişdi. Orijinalda əsərin dili çox ağırdır. Hətta əsərin yazıldığı dövəmdə belə onu oxuyan ziyalıların bir çoxu onu anlamaqda çətinlik çəkmişdir. Belə ki, o dövrün tanınmış şairlərindən olan Namiq Kamal əsərin dilinin ağırlığı ilə bağlı müəllifə müraciət edərək yazırdı: “...məne tərcümə et də, anlat” [2, s.11].

Osmanlı türkcəsinin ərəb-fars kəlmələri ilə qarışması nəticəsində elə bir qarışıqlıq yaranmışdı ki, dövrün öndə gedən ziyalıları dil islahatlarının keçirilməsinin vacibliyini dilə gətirirdilər. Bu islahatların prizmasından baxanda Namiq Kamalın ərəz vəznini ilə bağlı fikirləri daha qabarıq görsənir: “...Namiq Kamal klassik ədəbiyyatın bir simvolu olan ərəz vəznini aşılması lazım olan bir əngəl və “fars təsiri”, həmçinin osmanlı mədəniyyətinin deyil, fars mədəniyyətinin bir elementi kimi görünür...” [8, s.272]

Əhməd Cavad əsəri Azərbaycan türkcəsinə çevirəndə təkə Azərbaycanda deyil, bütün Türk dünyasında dildə mövcud olan problemlərin “ərəb-fars təsirindən” gəldiyini və bu problemin də öz həllini gözlədiyini vurğulamağa çalışırdı.

Əsərdə müstəmləkəçilər tərəfindən öz vətəninə dilənçi halına salınan sadə xalqın çəkdiyi izzətə Əhməd Cavad oxucuya çox ustalıqla çatdırmışdır. İkinci pərdənin beşinci məclisində ser Bortelin sarayında vergi məsələsi ilə əlaqədar gələn kəndliləri qəbul edən valiyə müraciətən kəndli deyir: “Ser... Əyalətin var-dövlətini siz cibxərciyyə edirsiniz. Bizdən aldığınız vergilərin ziyafətdən başqa heç bir əməl yolunda sərf olunmadığını görmürsünüzü? Bütün varımızı zövq və səfa yolunda hədət etmişiniz. Ulduzlu saraylarda oturur, ipək yorğan-döşəkdə yatar, yumşaq xətt-rəvanlarda gəzərsiniz. Uçuq daxmasında ulduzları saya-saya yatan yazıq kəndli, günəş altında yana-yana çalışsan o biçarələri heç düşünürsünüzü?” [6, s.121]

Əslində Ə.Hamid ərəz vəznində teatr əsərləri yazmaqda, bir növ, yenilik etmişdi ki, bu, Türkiyə ədəbi mühitinin bəzi qələm sahiblərinin rəğbətini qazansa da, bəzilərinin tənqidinə səbəb olmuşdu. “...Əski şeir ənənələrinə daha sıx bağlı olan

Muallim Naci ona qarşı xüsusilə bərişməz olmuşdur. Namiq Kamal, Rezaizadə Mahmud Ekrem, Təvfik Fikret kimi sənətkarlar onu tənqid etsələr də, əsərlərindəki müasirlik ruhunu təqdir etmişdilər...” [12, s. 10]

Ə.Hamidin əruzla səhnə əsərləri yazması, teatrın səhnə ölçüləri standartlarından çıxması və milli teatrın rüşeymlərini yaratması Qərb teatrı standartlarının universallığı anlayışını kökündən pozur. “Ə.Hamid səhnə əsərlərində Osmanlı ənənəsi ilə Qərb teatrı arasında sintez yaratmaq istəmiş, Qərb teatrı janrının universal olmadığını və yerli şəraitə uyğun olaraq dəyişdiyini vurğulamış, bir yandan da Qərb mədəniyyətinin mütləqiyyətçi olduğuna qarşı çıxmış, baş qaldırmışdır” [12, s.166].

Nəticə

Ə.Cavad dünya ədəbiyyatı incilərini dilimizə çevirməklə xalqına, vətəninə xidmət etməyə çalışmış, bütün maneə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, digər yaradıcılıq və fəaliyyət sahələri kimi, bədii tərcümə sahəsində də əlindən gələni etmişdir. Bəşəriyyət tarixi qədər qədim olan Azərbaycan ədəbiyyatı indiyə qədər bir çox dünya şöhrətli sənətkarlar yetişdirmiş və bundan sonra da yetişdirəcəkdir. Ancaq onların arasında Əhməd Cavad adı həmişə öz orijinallığı və səmimiyyəti ilə seçiləcək, gələcək ədəbi nəsillərə örnək kimi əsrlərdən-əslərə adlayacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Абуладзе И. Об азербайджанском переводе поэмы «Витязя в тигровом шкуре», «Заря Востока», 5 января 1937 года
2. Abdülhak Hamid Tarhan tiyatroları – 3. Duhter-i Hindu/Finten (Hazırlayan: İnci Enginün), İstanbul, Dergah yayınları, 1998, s.11
3. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Москва: Художественная литература, 1975, стр. 427
4. Бақрадзе Д.З. Статьи по истории и древностям Грузии, СПб,1887; Джанашвили М.Г. Царица Тамара. Тифлис, 1900
5. Cəfərsoy İ. Şota Rustaveli “Bars dərisi geymiş koma” poemasının əsli və tərcümələri, “Türkologiya” jurnalı, Bakı, 2013, № 2, s.70
6. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild. Bakı: Azər nəşr, 1992, s. 186
7. Cavad Ə. Tərcümə üzərində necə çalışıram. “Ədəbiyyat qəzeti”, Bakı, 25 dekabr 1936
8. Erbay E. Eskiler ve yeniler. Erzurum, Akademik araşdırmalar, 1997, s.272
9. Ələkbərli N. Üç budaq: Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq, Almas İldırım. Bakı: Şirvan nəşr, 2007, s.28-29
10. Əfəndiyev Ə. Şair haqqında monoqrafiya. “Ədəbiyyat” qəzeti, Bakı, 1993, 14 iyul, № 22, s.6
11. Jordanişvili S.K. Şota Rustaveli türk dilində. “Sakartvelo” qəzeti, Tiflis, 1936, may
12. Kebeli S. Sömürgecilige qarşı: Abdülhak Hamid tiyatrosu. Ankara, 2007, s.31
13. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Maarif, 1983, s.118
14. Мapp Н.Я. Грузинские изводе сказки о трёх остроумных братьях из «Русуданиани», Восточные заметки, СПб, 1895, стр. 228-229
15. Nəbiyev B. Əhməd Cavad. Bakı: Ozan, 2004, s.115

16. Rustaveli Ş. Pələng dərisi geymiş pəhləvan (çevirəni Ə.Cavad), Bakı: “Elm”, 1978, s.5
17. Rustaveli Ş. Pələng dərisi geymiş pəhləvan (çevirənlər: S.Vurğun, M.Rahim, S.Rüstəm) Bakı, Azərnəşr, 1937, s.181
18. Saləddin Ə. Əhməd Cavad. Bakı: “Gənclik”, 1992, s. 268-269
19. Tarhan Ə.H. Sebrü sebat (müqəddimə), İstanbul, 1875
20. Ulutürk X.R. Ustadım Əkrəm Cəfər. Bakı: Mütərcim, 2005, s. 144

Goyarchin MUSTAFAYEVA

Originality in Ahmad Javad's translation activity

S u m m a r y

After the formation of the Soviet Union in the 1920^s, translation experienced a period of stagnation, and in the 1930^s it resumed. These years are considered to be the period of increasing the number of translated works in Azerbaijan, the stage of development of literary translation work, with which a generation of prominent poets, writers, scientists, and translators grew up.

A.Javad was famous for his high-level literary translations and was at the center of attention. In his translated works, the poet seeks struggle, symbolic cartoons and strokes, trying to follow all the literary rules of the language, keeping the meter, rhyme, and other dimensions of the work as it was in the original.

The poet, who began to prefer translation in 1911, translated the story "Ilyas" by Leo Tolstoy. Seeing the pressures and slanders against him, the poet sees the way out in translation. There are works of “The Knight in the Panther's Skin” by Shota Rustaveli, “The Captain's Daughter”, “The Bronze Horseman”, “The Tale of the Golden Cockerel”, “The Tale of the Dead Princess and the Seven Knights” by Alexander Pushkin, “Fathers and Sons” novel by Ivan Turgenev, “Mother” story by F. A. Berezovsky, “My universities”, “My childhood”, “How I study” by Maxim Gorky, “Working woman”, “Kobzar” (Together with M. Mushfig) by Taras Shevchenko, “The Sea Beckons” by Aleksey Silych Novikov-Priboi, “Romeo and Juliet”, “Othello” tragedies by William Shakespeare, “Hunger” by Knut Hamsun, “Fight for the fire” by Roni Joseph, “Gargantua and Pantagruel” by François Rabelais, “On the other side” by Victor Kun, works by George Vertue, Mikhail Lermontov, Jean de La Fontaine translated into our language from the world and Russian literature in the 30^s and there are several works of the bloody acts of 1937, immersed forever in the mysterious and infamous darkness, the existence of which we do not know.

The poet has rendered unexampled services to our literature by translating the works of these writers. A.Javad tried to serve his people and homeland by translating the pearls of world literature into our language, and despite all obstacles and deprivations, he did his best in the field of literary translation, as well as in other areas of creativity and activity.

Оригинальность в переводческом творчестве Ахмеда Джавада
Резюме

В 1920 гг. после установления Советского Союза литературный перевод переживал застойные времена, а в 1930 гг. у него наметился прогресс. Эти года считаются периодом развития литературного периода. Возросло число переведённых произведений, выросло целое поколение переводчиков. Десятки выдающихся, именитых поэтов, писателей, научных деятелей начали переводить произведения литераторов мира.

А.Джавад был в центре внимания литературной среды своими переводами высокого уровня. Поэт выявлял в переводимых произведениях искомые черты борца, символические штрихи и свойства, старался при переводе сохранить все рифмы, такты и другие измерения метрики оригинала, соблюдал все литературные законы.

В 1911-м году поэт начал отдавать предпочтение переводу и перевёл рассказ «Ильяс и его жена Шам Шимаги» Л. Н. Толстого. Поэт видел выход из натиска, давления и клеветы на него лишь в литературном переводе. В 30 гг. им было переведено такие произведения мировой и русской литературы, как «Витязь в тигровой шкуре» Ш. Руставели, «Капитанская дочка», «Медный всадник», сказку «О золотом петушке» и «Сказку о мёртвой царевне и семи богатырях» А. С. Пушкина, роман «Отцы и дети» И. С. Тургенева, повесть «Мать» Ф. А. Березовского, произведения «Мои университеты», «Детство», «Как я учился» Максима Горького, поэмы «Жница», «Кобзарь» Т. Шевченко (вместе М.Мушфиком), роман «Подводное путешествие» А. С. Новикова, трагедии «Ромео и Джульетта», «Отелло» В.Шекспира, «Голод» К. Гамсуна, роман Рони-старшего «Борьба за огонь», «Гаргантюа и Пантагрюэль» Ф. Рабле, «По ту сторону» Виктора Куна, произведения Георга Веерта, М. Ю. Лермонтова, Жана Лафонтена и неизвестное количество скольких произведений, которые навечно канули в Лету во время кровавых и тёмных репрессий 1937-го года, о коих мы никогда ничего не узнаем.

Переводя произведения этих литераторов, поэт оказывал неоценимую услугу нашей литературе. Невзирая на все препоны и лишения, А. Джавад старался служить своими переводами мировой сокровищницы народу, Родине, делал всё возможное для развития литературного перевода, как и для других областей творчества и деятельности.